

(ÇEVİRİ)

ÜNLÜ TATAR ARKEOLOG VE TARİHÇİ ALFRED HASANOVIÇ HALIKOV (1929-1994)

Fayaz Şaripoviç Hucin*, Zufar Gumaroviç Şakirov**

Çeviren: Selim KARAGÖZ***

GİRİŞ

Tataristan Bilimler Akademisi üyesi, Kazan Arkeoloji Enstitüsü'nün kurucularından biri olan Tatar tarihçi ve arkeolog, Profesör Alfred Hasanoviç Halikov, sadece Rusya bilim camiası tarafından değil, Rusya dışında da, özellikle Finlandiya, Macaristan, Bulgaristan, Kazakistan, Kırgızistan ve Gürcistan bilim alemi tarafından Fin, Macar, Bulgar ve Türk halklarının eski ve erken Orta Çağ tarihlerine yönelik eserleri ile çok iyi tanınmaktadır. Halikov'un tanınırlığı, 1970'li yıllarla birlikte Tataristan yayınevlerinden çıkan Tatarların kökenlerine yönelik kitaplar sayesinde bilim camiasıyla sınırlı olmaktan çıkıp geniş kitlelere ulaşmaya başlamıştır. Özellikle 1992 yılında yayımladığı "Biz Kimiz, Bulgar mı, Tatar mı?", yine 1992'de yayımladığı "Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale" ve 1994'te yayımladığı "Moğollar, Tatarlar, Altınordu ve Bulgarlar" eserleri ile geniş kitleler tarafından tanınır hale geldi.

* Prof. Dr. Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Üyesi, Kazan, A.H. Halikov Arkeoloji Enstitüsü Öğretim Üyesi.
huzinfayaz@mail.ru

** Doç. Dr., Kazan Federal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Arkeoloji ve Etnoloji Bölümü; A.H. Halikov Arkeoloji Enstitüsü, Orta Çağ Arkeolojisi Anabilim Dalı.
zufar_alchi@mail.ru

*** Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı, Aksaray/Türkiye.
skaragoz24@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7044-4027

Çeviri Makalenin Gönderilme Tarihi: 01.09.2019

Çeviri Makalenin Kabul Tarihi: 07.10.2019

Çeviri Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.10.2019

Makalenin Türü: Çeviri

A. H. Halikov, 1564-1565 yıllarında anonim bir Rus yazar tarafından yazılan ve şehrin kuruluş tarihini 1177 olarak veren Kazan Kroniği'ni doğrulayıp Tataristan'ın başkenti Kazan'ın kuruluşunu 800 yıl geriye götürebilmek için önemli arkeolojik araştırmalar yapmıştır. Sadece üç-dört arkeolojik kazı sezonu gibi kısa bir süre içerisinde ortaya çıkarılan arkeolojik materyal, Kazan'ın kuruluş tarihini belirlemek için yeterli olamamıştır. Fakat böylesine kısa bir zaman dilimi içerisinde Kazan hanlarının aktaş türbeleri ve Kazan Kalesi'nin¹ en eski tahkimat kalıntıları gibi önemli buluşlara imza atmıştır.

Halikov, Bilyar kentinde yaptığı araştırmalarda ortaya çıkardığı nadide materyallerle İdil Bulgarlarının Moğol öncesi tarihine ışık tutmuştur.

Alfred Hasanoviç, çalışmaları ile orta İdil ve Ural bölgelerinin erken dönemlerinin tarihi çalışmalarına büyük katkılar sağladı. Türk ve Fin-Ugor halklarının etnogenezi ve etnik tarihî alanlarında uzmanlaşan Halikov, en eski dönemlerden Rus Devleti'ne katılmasına (1552) kadar bölgedeki yerel halkların tarihî gelişimi üzerine genel bir konsept oluşturdu.

Anahtar Kelimeler

Tataristan Arkeolojisi, Fin-Ugor Araştırmaları, İdil Bulgarları, Kazan Arkeoloji Okulu

ÇOCUKLUK VE GENÇLİK YILLARI, KAZAN ÜNİVERSİTESİ'NDE ÖĞRENCİLİK YILLARI

Alfred Hasanoviç Halikov, 30 Mayıs 1929'da Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Nurlat bölgesindeki Kizleü köyünde öğretmen bir ailede dünyaya geldi. Babası Hasan Sibgat oğlu Halikov (1904-1947), annesi Ehmet kızı Gazize Gilay (1907-1988)'dir. Anne ve babası Komünist Parti'nin çağrısı ile köylerinde okuma-yazma programına tâbi oldular ve Tatar köylülere eğitim verdiler. Halikov ailesi 1930'da Kazan'a taşındı. Hasan Sibgatoviç burada tezini savunarak, fizik ve matematik diploması alarak hayatının sonuna kadar Kazan Üniversitesi Fizik ve Matematik Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Gazize Gilay ise liselerde öğretmen olarak çalıştı.

Alfred, henüz okul yıllarındayken arkeolojiye ilgi duymaya başladı. Sekizinci sınıf öğrencisiyken Tataristan Cumhuriyet Merkez Müzesi'nde çalışan Tataristan'ın ilk profesyonel arkeoloğu Nikolay Filippoviç Kalinin ile tanıştı. Kalinin, sık sık öğrencilere Kazan Kalesi'nde ve şehrin tarihî yerlerinde okul gezileri düzenler, öğrencilere şehrin arkeolojik ve tarihî

¹ Çevirmenin notu: Rusçası *казанский кремль* (Kazan Kremli) olarak geçer fakat makalede Kazan Kalesi olarak çevrilmiştir.

yerlerini gösterirdi. Alfred Halikov da bu gezilere katılmakla birlikte kendi başına da tarihî mekanları dolaşıp buralardan çeşitli seramik, çanak çömlek, taş, kemik gibi parçalar topluyordu.

Liseden mezun olduktan sonra Alfred Halikov 1947'de Kazan Üniversitesi'nin Tarih-Filoloji Fakültesi'ne girdi. Burada, ünlü bilim adamı N.F. Kalinin'in danışmanlığında arkeolojiyle ciddi anlamda ilgilenmeye başladı; yaz tatillerinde arkeolojik yüzey araştırmalarına ve kazılara katıldı.

Kalinin, Kazan Üniversitesi'nin genç arkeolog öğrencileri ile birlikte Tataristan'ın arkeolojik haritası üzerinde çalışmalar yapmış, bir arkeolojik keşif ekibi kurmuştur. Bu keşiflerde bulunan arkeolojik eserlerin sayısı yüzlerle ifade ediliyordu. Kalinin, yetenekli öğrencilerini bu materyalleri inceleme konusunda teşvik etti. Alfred Halikov'un öğrencilik yıllarında özgün olarak ortaya koyduğu ilk çalışması, Kazan Üniversitesi'nin "Bilimsel Notlar" (ученый записок) sayfalarında yer bulmuştur. 1951'de tamamlanan bu eser, genç bilim adamının yüksek potansiyelini ortaya koymuştur. Erken dönem ve Orta Çağ tarihî yapıları araştırmaları üzerine yapılan arazi araştırmalarının sonuçlarına yönelik olan ve ileride üzerine detaylı araştırma yapılması muhtemel yapıları ortaya koyan bu çalışma, SSCB Yüksek Öğretim Bakanlığı birincilik ödülünü kazandı.

İçindeki tarif edilemez kendisini bilime adama arzusu, SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesinin Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü dördüncü sınıf öğrencisi Halikov'u, basit bir asistanlıktan dünyaca ünlü önde gelen bir bilim adamı olmaya götürdü.

Halikov, bilim adamı olma yolundaki ilk adımlarını Kazan Üniversitesi'nde attı. Bilimsel hayatında rotasını belirlemesinde en etkili kişi ise N. F. Kalinin olmuştur.

Halikov'un Hocası N.F. Kalinin: Nikolay Filippoviç Kalinin (1888-1959), Rus bilim camiasında sadece bütün hayatını orta İdil bölgesi'nin eski ve Orta Çağ tarihi araştırmalarına adanmış büyük bir arkeolog olarak tanınmıyor. O, ayrıca Kazan Arkeoloji Okulu'nu kurarak Tataristan'da arkeoloji biliminin kurucusu olarak tarihe geçmiştir.

N.F. Kalinin, ilk arkeolojik deneyimlerini 1924-1944 yılları arasında başkanlığını yaptığı Tataristan Cumhuriyeti Merkez Müzesi'ne borçludur. 1938'den itibaren ise kazı başkanı olarak Bulgar yerleşimi arkeolojik kazılarına katıldı.

N.F. Kalinin, Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'ndeki çalışmalarına 1939'da Bulgar-Tatar epigrafisi üzerine bir komisyon oluşturarak başladı. 13.-14. yüzyıllara ait mezar taşlarını incelemek amacıyla Bulgar yerleşimine ve Tataristan ve Çuvaşistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin diğer Orta Çağ yerleşimlerine birçok gezi düzenledi. Mezar taşları üzerindeki

yazıtları çözümlenerek elde ettiği materyalleri Tatarların Orta Çağ tarihi üzerine yaptığı bilimsel çalışmalarında kullandı.

II. Dünya Savaşı yıllarında tarihçilere zor bir görev verilmişti: Tatar tarihçiliğinde bir ilk olacak en eski dönemlerden içinde bulunulan döneme Tatar tarihinin genel bir konseptini oluşturmak. Orta İdil bölgesinin eski dönemlerinin ve Orta Çağ (İdil-Kama Bulgarları dönemi) tarihinin yazılması görevi, Tataristan Cumhuriyeti topraklarının erken tarihinin tek uzmanı olan Nikolay Filippoviç Kalinin'e düşüyordu. Çalışmanın bir bölümünü savaş yıllarında Kazan'a sürülmüş seçkin Sovyet tarihçisi, akademisyen Boris Dmitriyeviç Grekov ile birlikte yazması dikkat çekicidir. Son derece profesyonelce hazırlanan çalışma, 1948 yılında yayımlandı ve daha sonra (Kazan Hanlığı üzerine de bir bölüm eklenerek) kısımlar halinde Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (*Исследования Татарской АССР*) ansiklopedisinin birinci cildinde yer aldı.²

N.F. Kalinin, savaştan hemen sonra yeni verilere dayanarak cumhuriyetinin dört bir yanında "Tataristan'ın arkeolojik haritasını oluşturmak" amacıyla Tataristan'da aralıksız sürececek arkeolojik araştırmalar başlattı. Bu süre zarfında beş yıl içerisinde, farklı tarihî dönemlerden 400'den fazla tarihî varlık incelendi ve kazısı yapıldı. Ne var ki cumhuriyet genelindeki arkeolojik yerleşimlerin dağılımı ve yoğunluğu umulandan çok daha fazla çıkınca istenilen hedefe ulaşılamadı. Fakat çalışmalara aralıksız devam edildi.

1950'ler, Nikolay Filippoviç'in bilimsel faaliyetinde en aktif olduğu dönem olmuştur. Yapım aşamasında olan Kuybişevski Hidroelektrik Santrali'nin³ su baskını ile tehdit ettiği bölgelerde geniş çaplı kazılar başladı. A. H. Halikov'un aktif katılımıyla gerçekleştirilen Taş Devri, Bronz Çağı ve Orta Çağ, sahalarının araştırmaları özellikle önemlidir. Bu arada Bulgar yerleşimindeki çalışmalara da ara verilmedi. Çallı Yerleşimi ve Eski Kazan anıtlarına (Kamay Yerleşimi ve Rus Urmatı Yerleşimi) arkeolojik geziler yapıldı ve bu gezilerde keşfedilen yerlerde yapılan kazılarda bölgenin Altınordu ve Kazan Hanlığı dönemlerine ait zengin arkeolojik malzeme ele geçirildi. Bu materyallerin bir kısmı, Kalinin'in Halikov ile birlikte yazdığı "1945–1952 Arkeolojik Çalışma Sonuçları" kitabına dâhil edilmiştir.⁴

N.F. Kalinin, bundan sonraki araştırmalarını Kazan üzerine yoğunlaştırdı. Şehrin tarihini iyi biliyordu. Yıllarını arşivlerde geçirerek bilinmeyen birçok belgeyi gün yüzüne çıkarmıştı. 1920'lerden itibaren şehrin yıkılma tehlikesi olan yapılarını araştırmış, 1953-1954 yıllarında ise Kazan Kalesi'nin

² İstrotiya Tatarskoy ASSR. T. 1. Kazan: Tatknigoizdat, 1955. 550 s.

³ Çevirmenin notu: Şimdiki adı Jigulovskaya.

⁴ Kalinin, N.F., *İtogi Arheologičeskih Rabot Za 1945–1952 Gg.*, Trudı Kazanskovo Filiala Akademii Nauk SSSR. Kazan', 1954. 126 s.

kuzeybatı bölgesinde büyük ölçekli kazılar gerçekleştirmişti. Bu kazılarda Kazan Hanlığı maddi kültürü ile ilgili son derece önemli neticeler elde edilmiştir. Uzun yıllar süren araştırmalarının meyvesi, Rusça ve Tatarca olarak iki baskısı çıkan⁵ (1952; 1955) Kazan: Tarihî Metinler (*Казань. Исторический очерк*) eseri oldu.

N.F. Kalinin, 1950'lerde, kuruluşundan 18. yüzyıla kadarki Kazan tarihi üzerine doktora tezini tamamladı. Ancak maalesef, SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nden savunma izni alamadı. Altınordu ve Kazan Hanlığı tarihi araştırmalarının yasak olduğu zamanlardı.

Ancak Nikolay Filippoviç'in talih yüzüne güldü ve Profesör A.H. Halikov, V.F. Gening, T.A. Hlebnikov ve diğer parlak öğrencileri ile birlikte Kazan Arkeoloji Okulu'nu kurdu. Bu öğrencileri, Kazan arkeolojisini hocalarının hayalini kurduğu seviyelere çıkardılar.

Önde Gelen Bir Fin-Ugor Uzmanı: Alfred Halikov, 1951'de SSCB Bilimler Akademisi'nin Kazan Şubesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün Tarih Bölümünde asistan olarak çalışmaya başlamasından itibaren, gençliğinin verdiği hırs ve hevesle Tataristan Cumhuriyeti ve civar bölgelerinde sistematik arkeolojik keşifler düzenlemeye ve yürütmeye başladı.

Daha o zamandan, Alfred Hasanoviç Halikov'un bilimsel ilgi alanları iyi belirlenmişti: İdil-Kama bölgesinin en Eski Çağın tarihinin incelenmesi (Nikolay Filippoviç, Orta Çağ başta olmak üzere daha geç dönemleri çalışıyordu). İdil-Kama bölgesinin Taş Devri ve Bronz Çağı, daha sonraki dönemlere kıyasla daha az çalışılmıştı. Halikov, Bronz Çağı'nın birinci sınıf kalıntılarında kapsamlı kazılar gerçekleştirdi. Nispeten kısa sürmesine rağmen bu araştırma döneminde sadece çeşitli toprak eşyalar, taş aletler, bronz nesnelere gibi buluntular değil, aynı zamanda konut ve ev aletleri gibi kalıntılar da bulunmuştur. Sonraki toplumlar, öncüllerinin kültürel yaşamlarını birçok yönden devam ettirdiği için Halikov'un Taş Devri arkeolojisi problemleri konusunda da yetkin biri olarak görülmesi doğaldır. Tataristan'da Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik dönem kalıntılarının keşfi tamamen N. F. Kalinin ve A. H. Halikov sayesinde olmuştur.

Zorlu ve itinalı çalışmalar sonuç verdi ve 1955 yılında Tunç Çağı Kazan İdil Bölgesi nüfusunun kronolojik çerçevede tarihçesi - M.Ö. II. binyılın II. yarısı konulu tezini savundu ve uzman unvanını aldı.

Alfred Hasanoviç, tezini savunduktan sonra, bilimdeki ilk büyük kişisel başarısından ilham alarak ve yeni başarılarla hazır bir şekilde araştırmasının

⁵ Kalinin, N.F., Kazan'. *İstoriceskiy Oçerk*. Kazan': Tatgosizdat, 1952. 323 S.; Kalinin, N.F., Kazan'. *İstoriceskiy Oçerk*. İzdaniye Vtoroye. Kazan': Tatknigoizdat, 1955. 416 s.

kapsamını bölgesel ve kronolojik olarak genişletmeye karar verdi. Doktora tezi için malzeme toplamaya başladı. Arkeoloji biliminde dünyadaki son gelişmeleri de dikkate almak suretiyle yeni materyallere dayanarak İdil-Kama bölgesinin ilkel toplumları üzerine genel bir konsept geliştirmek, bölgenin bilimsel araştırmaları açısından gereklidi.

Halikov'un kariyerindeki bir diğer yeni aşama (1950'lerin ikinci yarısı - 1960'ların ilk yarısı) saha araştırmalarının coğrafi alanını genişletmesi olmuştur. Tataristan topraklarına ek olarak, komşu bölgelerde de kazılar yaptı. Ayrıca, neredeyse tüm Kuzeydoğu Avrupa ve Sibiry müzelerinin koleksiyonlarından materyaller incelenmiştir. Halikov, Erken Demir Çağı varlıklarına özel ilgi göstermiştir. Sonuç itibariyle Taş Devri'nden Demir Çağı'na ve Erken Orta Çağ'a kadar yerel kültürlerin adım adım ardışık gelişim örüntüsü modelini geliştirdi.

Halikov'un 1950'lerin ikinci yarısı ve 1960'ların ilk yarısında gerçekleştirdiği saha araştırmalarının esas neticesi, daha sonra geniş genellemeler yapıp, bilimsel kavramlar geliştirmede temel teşkil edecek olan kaynakların çeşitliliğindeki çoklu artış oldu. Halikov, Fin-Ugor halklarının etnogenez sorunlarının araştırmalarında aktif olarak yer alarak bazıları yetersiz kaynak nedeniyle tartışmalı olsa da, gerçeklere dayandırdığı birçok yeni özgün fikir ortaya koydu. Halikov, eserleriyle atıflar da aldı, övgülere de mazhar oldu, eleştirilere de maruz kaldı. İnsanlar kayıtsız değillerdi. Yayınlarıyla yurt içinde ve yurt dışında verdiği konferanslarla, kongrelerle ve sempozyumlarla hem Rusya'da hem Rusya dışında iyi tanınıyordu. Halikov'un bilimsel otoritesi oldukça yüksekti. Çalışmaları, Tataristan'da arkeolojinin gelişimini, niteliğindeki artışı yansıtıyordu.

Halikov'un on yıl boyunca edindiği bilgi birikimi ve materyaller, "Taş Devri ve Bronz Çağı'nda Orta İdil Bölgesi" adlı doktora tezinin temelini oluşturdu. Doktora tezini 1966'da SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde savundu. A. N. Halikov, Tataristan'ın ilk arkeoloji doktoru oldu.

Yerli ve yabancı uzmanlardan son derece olumlu geri dönüşler alan Halikov'un orta İdil bölgesi'nin Eski Tarihi (*Древняя история Среднего Поволжья*) adlı eseri Moskova yayınevlerinden Nauka'da (Наука) yayımlandı. Bu eser, günümüzde dahi Kuzeydoğu Avrupa halklarının eski tarihini araştıran arkeologların referans kitabıdır. Kitabın Taş Devri ve Bronz Çağı'nın etnogenetik problemleri ile ilgili olan son bölümü özellikle dikkat çekicidir. Halikov, arkeolojinin yanında etnografya, antropoloji ve dilbilim dallarını kullanarak elde ettiği verileri kullanarak Fin-Ugor halklarının etnik kökenleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur.

Halikov, Kuzeydoğu Doğu Avrupa'nın erken dönem arkeolojisi alanında da birinci sınıf bir uzman olarak ve düzinelerce tarihi yerleşimde yaptığı

geniş çaplı kazılar yaparak bu alanda son derece sağlam bir kaynakça oluşturan, araştırma sürecinde karşılaştığı problemleri çözüme gösterdiği ustaca yaklaşımlarla seçkin bir Fin-Ugor uzmanı olarak uluslararası anlamda tanınırlık kazanmıştır.

Önde Gelen Bir Bulgarolog: Meslektaşlarının Taş Devri - Bronz Çağı uzmanı olarak "yücelttiği" Halikov, 1957-1960 yıllarında arkadaşı Vladimir Fedoroviç Gening ile birlikte erken Bulgarların İdil kıyılarındaki ilk anıtlarından biri olan, 8. yüzyılın ikinci yarısı ile 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Bolşe-Tarhanski mezar alanında kazı yapma şansını yakaladı. Buradan elde edilen materyaller, Moskova'da "Nauka" Yayınevi'nde yayımlandı.⁶ Bu sadece mezar aletlerinin tanıtıldığı ve gömü geleneklerinin anlatıldığı bilimsel bir yayın değil, aynı zamanda yazarlarının bilim adamlarının uzun süredir çözüm bulamadığı İdil Bulgarlarının orta İdil boylarında ve Doğu Avrupa bozkırlarında ortaya çıkış tarihleri meselesini çözüme girişimiydi.

1961'de Halikov ve meslektaşları, ilk tahminlere göre, 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 10. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen yaklaşık 6000 mezarın bulunduğu (şu ana kadar yaklaşık 1200'ü incelendi) erken dönem Bulgar mezar alanı olan Tankeyevski'yi incelemeye başladılar. 1975 yılında, erken dönem Macarlara ait olduğu düşünülen Bolşe-Tiganski Mezar Alanı keşfedildi ve kazısı yapıldı. Bu iki bölgeden elde edilen materyallerin sadece Tatarların atalarının kültürel oluşumunda önemli rol oynayan Bulgar tarihi araştırmaları için değil, aynı zamanda Macarlar için de değerli olduğu anlaşıldı. Öyle ki; Macar meslektaşlar elde edilen materyalleri 1977 yılında Budapeşte'de tekrar basmaya karar verdiler. İlki 1977 yılında Fransızca,⁷ diğeri ise 1981 yılında Almanca⁸ olarak basıldı.

Erken dönem Bulgar meselesi, 8-9. yüzyıllar orta İdil bölgesi tarihinin anahtar meselesidir denilebilir. Erken Bulgar toplumunda bağımsız devlet yapısının ortaya çıkması için gereken ön şartlar olgunlaşıyordu, yerleşik yaşama geçişi koşulları tamamlanıyor, İslam dini halk arasında yayılıyordu vs. Tüm bu süreçlerini araştırmaya başlayan kişi A. H. Halikov olmuştur. Hiç tereddütsüz Halikov'u Bulgar çalışmaları alanında öncü olarak görebiliriz.

Büyük Tarhan'ın kazılmasından önce Tataristan'da arkeolojik yerleşimleri neredeyse hiç bilinmeyen erken Bulgarların keşfi, Halikov'u başka bir

⁶ Gening, V.F., Halikov, A.H., *Ranniye Bolgan na Volge: Bolşe-Tarhanskiy Mogil'nik*. Moskva: İzd-Vo «Nauka», 1964. 200 s.

⁷ Halikova, E.A., Kazakov, E.P. *Le Cimetiere de Tankeevka. Les Anciens Hongrois et les Ethnies Voisines a l'Est*. Budapest, 1977. p. 21-221.

⁸ Çalikova, E.A., Çalikov, A.H. *Altungam an der Kama und im Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani)*. Régészeti Füzetek, Ser. II, No 21. Budapest: Maguar Nemzeti Múzeum, 1981. 132 s.

problemi ele almaya itti: Türk dili konuşan halkların orta İdil bölgesi de dâhil olmak üzere Doğu Avrupa'ya ilk yerleşimleri. Alfred Hasanoviç, 1971'de orta İdil bölgesinde Türk Dili Konuşan Halkların Etnogenez Meselesi (*Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*)⁹ konusu altında; bundan bir yıl sonra ise Sovyet Etnografisi (*Советская этнография*)¹⁰ dergisinde bu konu üzerine makaleler yayımladı. Halikov, ilk Türklerin (Hunnu-Hunlar ve onlarla birlikte hareket eden boylar), Doğu Avrupa'da Halkların Büyük Göçü (Kavimler Göçü) sırasında, yani 3.-4. yüzyıllarda görüldüğünü savunmuştur. Orta İdil bölgesindeki ilk Türkleri etnik kökenleri günümüzde bile hala tartışılan (Slav? Geç Sarmatlar? Baltlar? Gotlar?) İmenkovlar (İmen Kiske kabileleri) olarak adlandırmıştır. Makalesi bilim dünyasında merkez basında bile yeni tartışmalara yol açmıştır. Sonuç olarak, önemli Moskova bilim adamları A.P. Smirnov, G.A. Fedorov-Davidov, Göktürkler döneminde İdil-Ural kültürlerine Ugor ve Türk unsurlarının karıştığını, ancak İdil Bulgarlarına kadarki dönemde Orta İdil ve Aşağı Kama'da kitlesel Türkleşme izlerine rastlanmadığını iddia ederek aynı fikirde kaldılar. Halikov, içsel ısrarıyla, bölgenin erken dönem Türkleşmesine dair çok önemli kanıtlar buldu. Bu doğrultuda yaptığı çalışmalar, Türklerin en eski kökenlerini Baykal bölgesinde, Altaylarda ve Güney Sibirya'nın bozkırlarında aramasını sağlamıştır.

Halikov, daha sonraları tamamen Bilyar arkeolojik araştırmalarına odaklanarak 1967'de Bilyar yerleşiminde geniş çaplı kazılara başlamıştır. SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesi, G. İbrağimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü ve Kazan Devlet Üniversitesi ortaklığında tarihçilerden, antropologlardan, paleozoologlardan, paleobotanikçilerden, mimarlardan, restoratörlerden ve sanat tarihçilerinden oluşan oldukça profesyonel bir ekip kuruldu. Yirmi yıldan fazla süren verimli çalışmalar neticesinde Bilyar yerleşimi çok iyi araştırıldı ve aynı zamanda Moğol öncesi İdil Bulgarları tarihi için önemli bir referans yerleşimi haline geldi. Bilyar'ın Moğol öncesi İdil Bulgarlarının en önemli şehri olduğu şeklindeki modern tarihçilikte yerleşmiş olan düşünce neredeyse tamamen A. H. Halikov'un ve onun öğrencilerinin çalışmalarıyla oluşmuştur.¹¹

A.H. Halikov'un Bilyar arkeolojisine sağladığı kişisel katkının gözardı edilmesi çok zor. SSCB Bilimler Akademisi Uzay Araştırma Enstitüsü'nün kıdemli araştırmacılarından N.İ. İgonin ile birlikte, Doğu Avrupa'nın or-

⁹ Halikov, A.H., *İstoki Formirovaniya Türkoyazyçnih Narodov Srednevo Povolz'ya i Priural'ya. Voprosy Etnogeneza Türkoyazyçnih Narodov Srednevo Povolz'ya. Kazan'*, 1971. ss. 7–36.

¹⁰ Halikov, A.H., *K Voprosu o Naçale Turkizatsii Naseleniya Povolz'ya i Priural'ya. Sovetskaya Etnografiya. 1972, № 1, ss. 100–109.*

¹¹ *İssledovaniya Velikovo Goroda / Otv. Red. V.V. Sedov. Moskva: İzd-Vo: Nauka, 1976. 264 s.*

man-bozkır sahasında ilk defa Bilyar kenti ve çevresinde havadan görüntüler aldı ve yine havadan gözlemler gerçekleştirdi. Bu çalışmalar, şehrin topografyasının rökonstrüksiyonu ve iç yerleşim planının ortaya konulması konularında araştırmacılara benzersiz materyaller sağladı. Halikov ayrıca bir kervansaray ve idareci beyin konutunun kalıntılarını ortaya çıkarmıştır. Bu iki tuğla yapı, Kuzeydoğu Avrupa'da türünün ilk örnekleridir. Bunların yanında şehrin en eski Merkez Camii, çok sayıda konut ve onları tamamlayan yapılar, su kuyuları, üretim yapıları ve şehrin müstahkem kısımları, şehrin sakinlerinin mezarları, İdil Bulgarlarının önce gelenlerinin nekropollerini daha birçok yapı da Halikov'un çalışmalarıyla gün yüzüne çıkarıldı. Halikov tarafından ortaya çıkarılan mimari yapılar arasında en önemlisi şüphesiz cami yapısıdır. Cami iki bölümden oluşuyordu: kuvvetle 922'de, yani İdil Bulgarlarının İslam'ı resmi olarak kabul ettiği yılda inşa edilmiş olan eski ahşap yapı ve ak taştan yapılan ek yapı. Kolonlu ibadet edilen kısmı ve minare en erken 10. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir. Binanın muazzam büyüklüğü göz kamaştırıcıdır. Caminin toplam alanı yaklaşık 2500 metre karedir. Bu cami, Moğol öncesi döneme tarihlenen İdil Bulgarlarına ait bilinen tek camidir.

Halikov, Bilyar ve çevresinin müstakil olarak çalışmasının önemini kavramıştı ve alandaki çalışmaları geliştirmek için ilk adımları Balunguzkoe (*Балынгузкое селище*) ile Nikolayev- Baranski (*Николаев-Баранское селище*) yerleşimlerinde ve yakınlarındaki gömü alanına kurtarma kazıları yapmak suretiyle Kutsal Pınar (*Святой ключ*)¹² bölgesini keşfederek atmış oldu.

Bilyar kazıları, 10. ve 13. yüzyıllar Bulgar kentinin maddi ve manevi kültürü hakkındaki bilgi birikimimizi genişleten son derece zengin ve eşsiz materyal ortaya çıkardı. Bu nadir buluntular arasında 12. yüzyıla tarihlenen üzerinde runik yazı bulunan üçayak kulpu, Rus Knezi Vsevolod'un kurşun mührü (1183 yılında İdil Bulgarları ve Ruslar arasında yapılan antlaşmanın kanıtı), 11. yüzyılda İran'dan getirilen altı kaideli üst kısmında dış yakasında 14 kadın kabartması bulunan, zengin bir şekilde dekore edilmiş 6 kilogram ağırlığındaki fayans kase, Baltık bölgesinden kadın takıları konusunda uzman bir kadın ustanın elinden çıkmış kehribarlar dikkat çekmektedir.¹³

Alfred Hasanoviç, Bilyar yerleşimi kazılarına başladığında, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren var olan Bilyar'ın Moğol öncesi İdil Bulgarlarının tek başkenti (922-1236) olduğu görüşünün destekçisiydi. Yeni keşifler, bu hipote-

¹² Çevirmenin notu: 1921'e kadar Kutsal Pınar (Rusça. Святой ключ) olarak bilinen yerleşim, günümüzde Kızıl Pınar (Rusça Красный Ключ, Tatarca Кызыл Чишма) olarak bilinir. Tataristan'da Tuben Kama (Rusça Нижнекамск – Nijnekamsk) şehrinde birkaç kilometre uzakta, Kama Nehri'nin sol yakasında yer alır.

¹³ Hucin Fayaz, Şakirov Zufar, *Bilyar Arkeolojik Keşiflerinin 50. Yılı Dönümü: Büyük Şehrin Araştırma Sonuçları ve Soruları*. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches. 2018. Vol. 3, № 1, s. 123–153.

tezi ispatlaması için ona ciddi argümanlar kazandırdı. Ona göre, İdil Nehri kıyısındaki Bulgar kentinin değil de Bilyar'ın başkent olduğunun kanıtı sadece Bilyar'ın muazzam büyüklüğü (10.-11. yüzyıllarda yaklaşık 600 hektar. Aynı dönemlerde Bulgar'ın yüz ölçümü sadece 12 hektardı) veya büyük bir merkez caminin ve yakınlarında nekropol alanının varlığı değil, aynı zamanda Bulgar'ın erken dönem katmanlarının yoğunluğunun ve ele geçirilen kalıntıların zayıf ve yetersiz olmasıdır. Bağdat elçisinin 922'de Bulgar'a gelişi tezinin arkeolojik verilerle olarak ispatlanamaması, anıtsal yapıların kalıntılarının yetersizliği ve Moğol öncesi dönem yerleşimlerinin ve müstemilatın azlığı da Halikov'u savunduğu hipotezin geçerliliği konusunda ikna etmiştir.¹⁴

A.H. Halikov'un 1970-1980 yıllarındaki çalışmaları ağırlıklı olarak Tatar halkının kökeni araştırmaları ile ilgilidir. Bilindiği üzere son 10-15 yıldır bu alandaki bilgilerimiz, 13. yüzyılın ikinci yarısından 15. yüzyılın başlarına kadarki etnopolitik süreçlerin araştırılması üzerinedir. Özellikle Altınordu dönemi, kanaatimce oldukça haklı olarak, Orta Çağ Tatar tarihinin kilit bir aşaması olarak kabul edilmiştir.

A.H. Halikov tarafından geliştirilen İdil ve Ural bölgeleri Tatarlarının etnogenezi kavramı, ağırlıklı olarak onun Tatar Halkı ve Ataları (*Tatarckııı narod u ego predki*)¹⁵ adlı eserinde ortaya kondu. A.H. Halikov'un bilim alanında bıraktığı mirasa sadece "Bulgarcılar Okulu" dar penceresinden bakmanın haksızlık olduğu görüşündeyiz. Neticede 1960'larda orta İdil ve Ural bölgelerinin Türkçe konuşan halklarının etnik tarihi araştırmalarında kapsamlı bir yaklaşıma gereksinim duyulduğunu, modern Tatarların doğrudan Moğol öncesi Bulgarlardan geldikleri şeklindeki yaygın tezinin safsata olduğunu savunan oydu. Tatarların etnik kökenlerinden bahsetmişken, modern tarihçilikte Orta İdil ve Ural bölgelerinin Türkleşmesinde Hunların ve Göktürklerin rolüne dikkat çeken ilk bilim adamının Halikov olduğunu unutmamak gerekir. Halikov, İdil Bulgarları dönemini anahtar öneme sahip süreç olarak kabul etmekle birlikte, İdil-Ural Tatarlarının etnogenezlerinin oluşumunun tamamlayıcı etabının 16. yüzyılın ilk yarısı olduğunu dile getirmiş ve haklı olarak şunları söylemiştir:

15. - 16. yüzyıl Kazan Hanlığı'nın Türkçe konuşan ana unsuru safkan Bulgar olmaktan çok uzaktı. Muhakkak ki bu unsur Kazan-Tatar milletinin ana unsurunu oluşturdu fakat oluşum sürecinde farklı bileşenler de (tamamen Türk dili konuşanlar değil) etkili olmuştur.¹⁶

¹⁴ Halikov, A.H., *O Stolitse Domongol'skoy Bulgarii*. Sovetskaya Arheologiya. 1973, № 3, ss. 83-89.

¹⁵ Halikov, A.H., *Tatarckııı Narod i Yevo Predki*. Kazan: Tatar. Kn. Izd-Vo, 1989. 220 s.

¹⁶ Halikov, A.H., *Tatarckııı Narod i Yevo Predki*. Kazan: Tatar. Kn. Izd-Vo, 1989. s. 164.

Bilim adamları, Altınordu'yu ve Altınordu sonrası Tatar Hanlıklarını (Astrahan, Kırım ve özellikle Nogay Hanlıkları) bu bileşenlerin arasında zikrederler. Yerel Fin halklarının ve bölgeye dışarıdan gelen Slav-Rus topluluklarının da dâhil olduklarını söyler fakat *tüm bu müdahalelerin Moğollardan çok önce oluşan ve Altınordu döneminde korunan-geliştirilen kültüre ve etnik yapıya önemli bir etki yapamadıklarını* dile getirir.¹⁷

Farklı kaynaklar kullanılarak ortaya konulan bu kapsamlı çalışma ve varılan netice günümüzde hala güncelliğini kaybetmedi. A.H. Halikov'un teorilerinin temel hükümleri, bilimdeki yeni gelişmelerle de doğrulanmaktadır. Yedi ciltten oluşan En Eski Zamanlardan Bu Yana Tatar Tarihi (*История татар с древнейших времен*) adlı eserin ilk iki cildinde Tatar etnosunun ana bileşenlerinin çok köklü kaynakları ortaya konmuştur. Tatarların ataları arasında "Hunlar, Bulgarlar, Kıpçaklar, Nogaylar ve Eski Çağlarda vücuda gelmiş diğer halklar vardı. Modern Tatarların oluşumunda Fin-Ugorların ve Slavların da etkisi olmuştur. Bulgarlarda veya daha eski Tatarlarda etnik saflık aramaya çalışmak bilimsel değildir. Günümüz Tatarlarının ataları hiçbir zaman izole halde yaşamamışlar, aksine sürekli hareket halinde olmuş, çeşitli Türk halkları ve diğer halklarla karışmışlardır."¹⁸ Halikov, Bulgarlara bağlayarak günümüz Tatarlarında etnik saflık aramanın bilimsel olmayacağını gayet iyi anlamıştı. Ancak gerçeklerin inatçı olduğu söyler, Bulgar mirasını her yerde gördüğümüzü ve hissettiğimizi, Bulgarların Moğol istilasından sonra hiçbir iz bırakmadan yok olmadıklarını, farklı şekillerde yaşamaya ve kültürünü geliştirmeye devam ettiğini dile getirirdi.

Ünlü tarihçi D.M. İshakov'a göre, Tatar milleti, Kazan Hanlığı ve diğer Altınordu sonrası devletleri zamanında oluştu. Bu milliyet iki etnik bölümden oluşmuştur. İlki genetik olarak Altınordu'nun haleflerinden olan ve ağırlıklı olarak yerleşik etnik topluluklar olan Yasaklar (Yasaq, İsak Rusça: ясақ), diğeri ise hizmet veren Tatarlar, yani Altınordu'nun idareci sınıfından olan ağırlıklı olarak konargöçer gruplar. Oransal olarak baktığımızda, ilk grup nüfusun yaklaşık %80'ini, Orta Asya'dan Batu'nun ordularıyla İdil boylarına gelen "Türkçe konuşan Tatarlar" ise kalan %20'yi oluşturuyordu.¹⁹ Orta İdil bölgesinde Tatar milliyetinin kültür ve etnosunun oluşumunda belirleyici bir rol oynayan "Altınorda öncesi etnik toplulukların" çoğunlukla Bulgarlar, Kıpçak grupları ve güneyden gelen Fin-Ugorlar oldukları aşîkârdır. Aslında Doğu Avrupa bozkırlarındaki Tatarlar ve Moğol nüfusu çok azdı. 1236'dan sonra Bulgarlar, ağırlıklı olarak Türkçe konuşan halklar-

¹⁷ A.g.e., s. 129.

¹⁸ İstoriya Tatar s Drevneyshih Vremen v Semi Tomah. T. 1 Narody Stepnoy Yevrazii v Drevnosti. Otv. Red. S.G. Klyashornyy. Kazan': İzd-Vo «Ruhiyat», 2002. ss. 5-6.

¹⁹ İshakov, D.M., Vvedeniye v İstoriyu Sibirskovo Hanstva. Nauç. Red. F.M. Sultanov. Kazan', 2006. ss. 11-12.

dan oluşan güçlü Altınordu Devleti'nin bir parçası haline geldi, yeni bir sosyal ve etno-politik sisteme dâhil oldular ve yüzyıllarca sürecek yeni bir etnik kimlik oluşturma sürecine başlamış oldular.

Son yıllarda Kazan arkeologları, Altınordu medeniyetinin oluşum sürecini ve diğer halkların bu sürecin oluşumunda etkisini arkeolojik veriler üzerinden daha detaylı araştırmak amacıyla Aşağı İdil boyları da dâhil olmak üzere Altınordu anıtlarına büyük önem vermektedirler. Astrahan'ın Bölgesi'ndeki Samosdelskoye yerleşiminde Emma Davidovna Zilivinskaya başkanlığında Moğol öncesi dönem (12.-13. yüzyıllar) katmanlarının ortaya çıkarıldığı ilginç kazılar gerçekleştirildi.²⁰ Bozkır Kıpçak nüfusunun oluşumunda da Hazarların ve İdil Bulgarlarının bağlantılı etnik unsurlar oldukları tespit edilmiştir. İdil Bulgarları Aşağı İdil şehirlerinden Saksin'in ana unsurları arasında da zikredilir. Tüm bunlar, Aşağı ve orta İdil bölgelerindeki Altınordu kültürünün şekillenmesinde İdil Bulgarlarının oynadığı önemli rolü göstermektedir. Yukarıda bahsedilenler, A. H. Halikov'un Tatar halkı etnosunun ve kültürünün oluşumunda İdil Bulgarlarının rolü üzerine ortaya koyduğu temel hükümleri doğrular niteliktedir.

A.H. Halikov'un Bulgar-Tatar meseleleri üzerine yaptığı araştırmalarda diğer bazı hususlar da vardır. Bunlar; 12. yüzyıl Arap coğrafyacı El-İdrisi'nin²¹ bahsettiği Bulgar - Kiev arasındaki eski ticaret rotası üzerine Ukraynalı meslektaşlarıyla yaptığı tarihi ve arkeolojik araştırmalar, Yelabuga yerleşimindeki²² meşhur 12. yüzyıl hisar ve cami kalıntıları üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, Tatarların atalarının²³ İslamlaşması ve İslam dininin yayılışı dönemleri de dâhil İdil Bulgarlarının inanç kültürleri meseleleri üzerine yazılan ilgi çekici makalelerdir. Alfred Hasanoviç'in kapların üzerindeki runik yazılar, İdil Bulgarları ile Tuna Bulgarları²⁴ kültürleri arasındaki paralellikler, "Tatar" adının etimolojisi ve Doğu Avrupa'da yayılımı,²⁵ Bilyar yakınındaki Balunguz Dağı'ndaki²⁶ epigrafik kalıntılar, İdil Bulgarla-

²⁰ Samosdelskoye Gorodişhe: Voprosy İzuçeniya i Interpretatsii. Otv. Red. D.V. Vasil'yev. Astrahan: Astrahanskaya Tsifrovaya Tipografiya, 2011. 170 s.

²¹ Motsya, A.P., Halikov, A.H., *Bulgar – Kiyev: Puti, Svyazi, Sud'by*. Kiyev: İzd-Vo «Naukova Dumka», 1997. 192 s.

²² Halikov, A.H., *Alabuga – Yelabuga: İstoriya Voznikoveniya Goroda i İssledovaniya Yelabujskovo Gorodişha v 1993 Godu*. Yelabuga, 1997. 32 s.

²³ Halikov, A.H., *İslam i Urbanizm v Volj'skoy Bulgarii*. Bilyar – Stolitsa Domongol'skoy Bulgarii. Otv. Red. F.SH. Huzin. Kazan', 1991. ss. 47–60.

²⁴ Halikov, A.H., *Küm Vüprosa za Arkheologičeskite İzvori na Kulturata na Prabulgarite*. Problemi na Kulturata. Sofya, 1981, Ne 4, s. 9–15.

²⁵ Çalikov, A.H., *Zur Herkunft der Entwicklungsgeschichte und der Verbreitung der Bezeichnung «Tataren» im Mittleren Volgaraum und im Uralgebiet*. Tatarische Etimologische Studien. II. Szeged, 1988, S. 3–60.

²⁶ Muhametshin, D.G., Halikov A.H., *Unpublished Volga Bulgarian Inscriptions*. Acta Orientalica Hungarica. Budapest, 1977, T. 31-1, p. 107–126.

rının Moğol öncesi dönem mimari yapıları²⁷ konularında yazdığı makaleler yabancı yayınevlerinde yer buldu.

Halikov, özellikle hayatının son yıllarında son derece aktif olarak çalıştı. Sadece 1992-1993 yıllarında, 4'ü Tataristan, Tatar halkı ve Tatarların ataları üzerine yazılmış monograf olmak üzere yaklaşık 30 eser yayımlamıştır. 1993'te bilim kurumlarının davetleriyle İtalya'da (Udine, Padova, Pavia, Floransa), Türkiye'de (Elazığ, Fırat Üniversitesi), Finlandiya'da (Oulu) dersler ve konferanslar verdi. 1994 yılında dersler ve konferanslar vermesi için Estonya (Tallin), Almanya (Göttingen, Hamburg), İskoçya (Aberdeen, Edinburgh), Macaristan (Budapeşte, Szombathely) ve Türkiye (Kayseri, Ankara, İzmir) üniversitelerinden davetler aldı.

Çeyrek yüzyılda A.H. Halikov, Bulgar-Tatar arkeolojisi, tarihi ve kültürünün en karmaşık problemleri üzerine çalışmalar yaptı. Bu süre zarfında Moğol öncesi Bulgar tarihi araştırmaları önemli gelişim gösterdi ve bu gelişimde A. H. Halikov'un eserleri bu atılda ana etken olmuştur. Netice olarak, A.H. Halikov'un orta İdil ve Ural bölgeleri halklarının Orta Çağ tarihi ve arkeolojisi alanlarındaki günümüz Tataristan arkeologlarının araştırma yönlerini de belirleyen çalışmalarının kalıcı önemini bir kez daha vurgulamak istiyorum.

Tarihi ve Kültürel Varlıkların Korunması Alanındaki Çalışmaları:

A.H. Halikov, 45 yıllık bilimsel-akademik hayatı boyunca, Tataristan Cumhuriyeti'nin tarihi ve kültürel varlıklarının korunması için aktif ve verimli bir şekilde çalıştı. Uzun yıllar, Rusya Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Derneği'nin (*Всероссийское общество охраны памятников истории и культуры - ВООПИиК*) Tataristan şubesinin asbaşkanlığını yaptı. Kendisi, Bilyar ve çevresindeki ve Kazan Kalesi'ndeki müzelerin ve doğal koruma alanlarının kuruluşunun ve örgütlenmesinin öncülerinden biridir. Kazan Kremlin Yapı Kompleksi'nin Korunması ve Geliştirilmesi ve Kullanılmasının Bilimsel Konsepti (*Научной концепции сохранения, развития и использования ансамбля Казанского кремля*) eserinin yazarlarından biridir. Halikov ayrıca Bilyar, Bulgar ve Kazan'ın mimari varlıklarının korunması ve restorasyonu bilimsel danışmanlığını yapıyordu.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Alfred Hasanoviç'in bilimsel faaliyetinin başlangıcı (1950'ler), Tataristan arkeologlarının SSCB halkları arasında ortak bir tarih ve kültür oluşturma için cumhuriyetin bir arkeolojik haritasının çıkarılması meselesiyle karşı karşıya oldukları bir döneme denk gelmişti. N.F. Kalinin'in oluşturduğu bir arkeolog ekibi, ülkenin arkeologları tarafın-

²⁷ Halikov A.H., Şarifulin R.F., *On the Development of Architecture in Premongolian Volga-Bulgaria*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1977, № 29 (1-2), p. 199-202.

dan Moskova'daki Birinci Rusya Arkeologları Toplantısı'nda (Mart 1945) gündeme getirilen bu konu üzerinde çalışmalara başlamıştır. N.F. Kalinin ve A.H. Halikov'un 1954 yılında yayımlanan 1945–1952 Arkeolojik Araştırma Sonuçları (*Итоги археологических работ за 1945–1952 гг.*) adlı kitaplarında, Tataristan Cumhuriyeti'nin 21 bölgesinde toplam 447 tarihî varlık tespit edilmiştir. Yeni anıtların tespiti için görevlendirilen özel keşif ekibinin çalışmaları devam sonraki yıllarda devam ettirildi: Sadece 1981-1990 yıllarında A.H. Halikov'un editörlüğünde altı ciltlik Tataristan'ın Arkeolojik Varlıkları (*Археологические памятники татарстана*) eseri meydana getirildi. Bu eser, 1994 yılında bilim ve teknoloji alanında Tataristan Cumhuriyeti Devlet Ödülünü kazandı. Bu eserlerde, Geç Paleolitik dönemden Kazan Hanlığı'na kronolojik olarak 4358 anıt hakkında bilgi. Tüm anıt türleri dikkate alınmış, kayda geçirilmiştir: primitif yerleşimler, şehir ve köy yerleşimleri, kurgan ve höyük anıtları, farklı dönemlerden kalan çanak-çömlek ve sikkeler, münferit yerleşimler.

A.H. Halikov'un derlediği Tataristan'ın arkeolojik haritası, sürekli arkeolojik keşiflerin ve yüzey araştırmalarının yapılmasında ve Tataristan halklarının zengin tarihi ve kültürel mirasını korumada ilk adım olmuştur.

Halikov Arkeoloji Okulu: Bütün öğrencileri, efsanevi Tatar arkeoloğu Alfred Hasanoviç Halikov'un öğrencisi olma şerefine nail oldukları için sonsuz minnettarlık duyuyorlar. Halikov, iyi bir arkeolog olmak için gerekli olan çalışma azmi ve kapasitesi, merak, bilgiye duyulan açlık, özgür eleştiri yeteneği, verilen görevi yerine getirme sorumluluğu ve kip ruhu gibi özelliklere sahip, Kazan Üniversitesi'nin ve Pedagoji Enstitüsü'nün çoğunlukla kırsal bölgelerden gelen kız ve erkek öğrencilerini bulup yetiştirmiştir. Halikov'un yetiştirdiği öğrenciler bugün Kazan'da, Moskova'da, Yoşkar-Olar'da, Penza'da, Samara'da, Ufa'da, Perm'de, Petrozavodsk'ta çeşitli üniversite ve enstitülerde akademisyen olarak (profesör-doçent) olarak veya milli eğitim kurumlarında öğretmen olarak çalışmalarını başarıyla sürdürmektedirler.

Alfred Hasanoviç'in öğrencilerine yaklaşımı gerekli ölçüde katı ve arkadaşçaydı. Onların başarılarından içtenlikle memnuniyet uyuyor, mutlu oluyor, her alanda yardımcı oluyor, mesleğin nasıl icra edilmesi gerektiğini kendi hayatından örneklerle anlatıyor, toplumda nasıl davranılması gerektiğini ve özveriyle bilime hizmet etmeyi onlara öğretiyordu. Öğrencilerine bağımsız çalışma imkanı vermişti. Her şeyden önce incelenen sorunlarda ve sorunların çözümüne yönelik yaklaşımlarda öğrencilerin hocalarını geçmesi gerektiğini biliyordu. Alfred Hasanoviç, öğrencilerinin çalışmalarını ilgiyle takip ediyor ve takdir ediyordu. Halikov kendi okulunu oluşturmuştu fakat

her zaman Kazan arkeologlarının tek bir okulu olduğunu, kurucusunun da N. F. Kalinin olduğunu vurgulardı.

Arkeolojiye özverili bir bağlılık, inanılmaz bir çalışma azmi, bilime olan ilgi ve bilgi birikimi, meslektaşlarına karşı yardımseverlik, ihtimamlı olma, samimi, cömert ve çok özel bir iletişim becerisi, birlik olma ruhu... Dostları ve meslektaşlarının Alfred Hasanoviç'i anlatan sözleri bu şekildedir.

Sonuç: Bulgar mezar taşlarında şu Arapça söz yazılıdır: "Hayat bir saattir, bu yüzden onu hayır işlerinde kullanın" A.H. Halikov, hayatını hayırlı işlere adanmıştır. Atalarının bıraktığı zengin mirası biz torunlarına aktarma yolunda çok şey başardı. Atalarımız her birimizin en az yedi kuşak şeceresini bilmemiz gerektiğini söylüyorlardı. Halikov, Tatarlar da dâhil, Türk halklarının köklerinin binlerce yıl geriye gittiğini biliyor ve savunuyordu. Bunu somut ve güvenilir gerçeklere dayandırmak için çok çaba sarf etti ve bu uğurda çok şeyler başardı. Ancak öğrencilerine de cevap bekleyen birçok soru bıraktı. Öğrencileri bugün hocalarının çalışmalarını layıkıyla yerine getiriyor, kendilerine ve Rus arkeoloji bilimine paha biçilmez bir miras bıraktıkları için Alfred Hasanoviç'e içtenlikle minnet duyuyorlar.

KAYNAKÇA

- GENİNG, V.F., HALİKOV, A.H., Ranniye bolgary na Volge: Bol'she-Tarhanskiy mogil'nik. Moskva: İzd-vo «Nauka», 1964. 200 s.
- HALİKOV, A.H., 500 russkih familiy bulgaro-tatarskovo proishojdeniya. Kazan': İzd-vo «Kazan'», 1992. 192 s.
- HALİKOV, A.H., Alabuga – Yelabuga: İstoriya vozniknoveniya goroda i issledovaniya Yelabujskovo gorodişha v 1993 godu. Yelabuga, 1997. 32 s.
- HALİKOV, A.H., Drevnyaya istoriya Srednevo Povolj'ya. Moskva: İzd-vo «Nauka», 1969. 395 s.
- HALİKOV, A.H., İslam i urbanizm v Voljskoy Bulgarii. Bilyar – stolitsa domongol'skoy Bulgarii. Otv. red. F.Ş. Hucin. Kazan', 1991. S. 47–60.
- HALİKOV, A.H., İstoki formirovaniya turkoyazyçnyh narodov Srednevo Povolj'ya i Priural'ya. Voprosy etnogeneza turkoyazyçnyh narodov Srednevo Povolj'ya. Kazan', 1971. S. 7–36.
- HALİKOV, A.H., K voprosu o naçale turkizatsii naseleniya Povolj'ya i Priural'ya. Sovetskaya etnografiya. 1972, № 1, s. 100–109.
- HALİKOV, A.H., K"m v"prosa za arheologičeskite izvori na kulturata na prab"lgarite. Problemi na kulturata. Sofiya, 1981, № 4, s. 9–15.
- HALİKOV, A.H., Kto mı – bulgarı, tatarı? Kazan': İzd-vo «Kazan'», 1992. 64 s.
- HALİKOV, A.H., Mongoly, tatory, Zolotaya Orda i Bulgariya. Kazan': İzd-vo «Fen», 1994. 164 s.
- HALİKOV, A.H., Nekotoryye voprosy drevney istorii Tatarii (po arheologičeskim materialam ekspeditsii 1949 g.). Uçenyıye zapiski Kazanskovo gosudarstvennovo universiteta. 1951, tom 111, kniga 10, s. 115–123.
- HALİKOV, A.H., O stolitse domongol'skoy Bulgarii. Sovetskaya arheologiya. 1973, № 3, s. 83–89.
- HALİKOV, A.H., Osnovy etnogeneza narodov Srednevo Povolj'ya i Priural'ya. Kazan': İzd-vo İnstituta istorii AN RT, 2011.
- HALİKOV, A.H., Ostatki Hanskih mavzoleyev v Kazanskom kremle (po materialam raskopok 1977 goda). Mavzolei Kazanskovo kremlya: opyt istoriko-antropologičeskovo analiza. Kazan', 1997. S. 22–49.
- HALİKOV, A.H., Proishojdeniye tatar Povolj'ya i Priural'ya. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 1978. 160 s.
- HALİKOV, A.H., Tatar halkynyñ kilep çygyşy. Kazan: Tatar. kitap nəşir., 1974. 127 b.
- HALİKOV, A.H., Tatarskiy narod i yevo predki. Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 1989. 220 c.